

Szerkesztői előszó

A XVIII. századi közköltészeti sorozat 3. kötetét a társadalmi tematika határozza meg. Az egyes fejezetek végigkísérik a korabeli magyarországi közélet legfontosabb színtereit, mivel a hatalmas verzhalmazt aszerint tagoltuk, ahogyan a versek a környező világot láttatják. A magyar történelemhez és az egykorú nemzetközi politikához kapcsolódó énekektől (I.) a fontosabb társadalmi csoportok és életpályák-foglalkozások részint idillikus (propagandisztikus), részint valós helyzetének bemutatásán (II.) keresztül eljutunk az egyéni, kisközösségi életérzés, a hagyományos, „ősinek” tartott rendi viszonyok felbomlásával és a polgárosodáshoz vezető lassú átalakulással együtt járó morális-etikai válság közköltészeti visszhangjáig (III–IV.), mely olykor filozofikus, nemegyszer pedig szatirikus. A kötetet végigolvassva a szélesebb szemhatárú köztörténeti eseményekről először a kis közösségekre, majd a generációs és nemek szerinti csoportok sajátos problémáira, végül a családi és egyéni életsorsokra szűkítjük a látómezőt. A sajtó alá rendezés során magunk is meglepődünk azon, hogyan segítették értelmezni a tematikus és időrendbe rakott szövegcsaládok egymást és a XVIII. századi magyarországi társadalmi, politikai és magánéleti viszonyokat, a közerkölcsöt.

A feltárt több mint 420 szövegcsalád 2000-nél több változatot „rejt”, ami meghaladja az előző két kötet együttesét. Emiatt antológiánkat két, önmagában is megálló kötetre kellett bontanunk. A kettős korpusz főként társadalom- és mentálitástörténeti forrásértékkel bír, hiteles hivatkozási alapja egyfajta *popular history*-nak, azaz tulajdonképpen egy „nem hivatalos” magyar társadalomtörténet és történelem. Ennek ellenére természetesen nem vállalhattuk magunkra a történettudomány nézőpontját: ez maradjon meg a kérdés szakértőinek, akik az itt közreadott szövegeket remélhetőleg beépítik azon források közé, amelyek segítségével árnyaltabban vizsgálhatják és írhatják le a korszak magyar történelmét. Ilyen értelemben a mi munkánk inkább régészeti szemléletű, s a közreadott verseket sokkal inkább lelet-együttesnek tekinthetjük, mintsem kiforrott narratívának. A szöveggyűjtemény első fejezeteinek igazi kontextusát tehát más társadalomkutatók majd más nézőpontokból tisztázhatják.

Nem lebecsülendő azonban a közreadott versek és dalok irodalom- és költészet-történeti, nyelvi, poétika- és stílustörténeti jelentősége sem. A sorozatba rendezett XVIII. századi közköltészeti szövegkiadások ráirányítják a figyelmet egy elfeledett, s Európában csak igen kevés országban (lengyel, szlovák, szlovén, orosz, román, szerb és horvát nyelven) feltárt kulturális csatorna, irodalmi létmód, a szájhagyomány és irodalom közötti mediátor egykori létére és fontosságára. A kottás változatoknak, illetve a hivatkozott *ad notam*-jelzéseknek zenetörténeti és verstani tanulságai is vannak, például a *verbunkos* stílus születését illetően. Mindezen összefüggések kibontására itt ugyan nem vállalkozhatunk, de jegyzeteinkben iránymutató „útjelzőket” helyezünk el a további filológiai, metrika- és verstörténeti, etnomuzikológiai és folklorisztikai kutatások számára. Meggyőződésünk, hogy – az előző két

tematikus kötethez hasonlóan (*Közköltészet 1, Mulattatók*, RMKT XVIII/4. Bp., 2000; *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, RMKT XVIII/8., Bp., 2006) – ez a gyűjtemény is rákérdez majd az irodalomtörténeti kánonok határára, egykorú költői-írói életművek topikus forrásairól, recepciójáról és popularizálódásáról tudósít, illetve bevett folklorisztikai „tétéleket” tesz pontosabbá, hitelesebbé.

A „hosszú XVIII. század” társadalmi-politikai közköltészetének bemutatását a legáltalánosabb, országos problémákat felvető szövegekkel kezdjük. A régebbi magyar történelmi eseményeket megverselő alkotások – I. A), a Mohács-emlékdaltól Zrínyi Miklósig – után a kuruc korra, az akkori közelmúltra reflektáló énekek – I. B) – elvezetnek az aktuálpolitikai tárgyú panaszokig, pasquillusokig és paródiákig – I. C). A II. nagy fejezetben a kor jellegzetes életformáinak, pályalehetőségeinek közköltészeti emlékeit csoportosítottuk: A) *katonák*, B) *diákok és papság*, C) *parasztok, pásztorok és egyéb foglalkozások*, D) *törvényen kívüliek*, E) *vegyes díszekvők*. Ezek a versek igen széles skálán mozognak a propagandától és idilli ábrázolástól a realista panaszokig, keservesekig és balladáig.

A 3/B kötetet kezdő *moralizáló, szentenciázó és didaktikus szövegek* meglepően nagy száma miatt külön fejezetben (III.), tematikus bontásban adjuk közre mindazokat a populáris verseket, amelyek a korabeli elit irodalomhoz hasonlóan tárgyalják a XVIII. század erkölcsi és etikai viszonyait, társadalmi ellentmondásait: a közösségi bizalomvesztést, a „náj módi” majmolását, a rang- és státuszéhséget, a pénz uralmát és a világi hívságok hiábavalóságát. A IV. fejezet az egyéni sorsokra, személyes problémákra összpontosít, következésképp itt olvashatjuk a kötet leglíraibb, gyakran XVII. századi eredetű szövegeit: *bujdosódalokat, rabénekeket, panaszdalokat* és *keserveseket*. A III. fejezethez hasonlóan itt is tematikus bontásban, kisebb csoportokban, a panaszdalok, keservesek indítóoka szerint adjuk majd közre a verseket – a szerelmi tárgyúak kivételével.

Ami az antológia dalainak, verseinek időrendjét illeti: csak két fejezetben lépünk át a XVIII. század határát. Mivel az egész Európát érintő és ideológiailag felkavaró napóleoni háborúk a magyar rendi társadalmat is megmozgatták, az I. C) fejezet politikai közköltészeténél, illetve a II. A) fejezet katonai és hazafias tematikájánál 1814/15 lett a korszakhatár. Tekintettel az évek munkájával összegyűjtött szövegek mennyiségére, terjedelmi okokból mértéktartóbban közöljük a sok variánssal rendelkező verseket és azok folklorizálódott, kései változatait. *Főszövegeink* kiválasztásánál előnyben részesítettük az 1800 előtti feljegyzéseket, illetve azokat, amelyek még nem jelentek meg modern kiadásban.

A jelen kötetben közölt és rendszerezett versanyag megoszlása igen tanulságos. A 241 szövegcsaládot 299 kiválogatott főszöveg képviseli, összesen 1238 változatról tudunk. Az invariánsok aránya magasabb, mint az előző két kötetben (43%, 104 tétel), ám ezekre az egyedinek tűnő szövegekre is jellemző a közköltészet topikus szókincese, motívumhasználata, valamint metrikai-poétikai megoldásai, amelyek számos ponton kapcsolódnak más műfajokhoz (keservesek, panaszdalok, egyházi népénekek és az azok dallamára írt alkalmi költemények). Akadnak azonban nagyon széles körben ismert, akár másfél évszázadon át közkézen forgó szövegek, amelyek láthatólag átjártak a felekezeti és földrajzi-regionális határokon.

Ötvennél több változatban maradt ránk a *Rákóczi-nóta* (10. sz.) és az 1788/89-es török háború egyik indulója (*Belgrádra, vitézim, omoljatok*, 78. sz.), de meghaladják a negyvenet egy rokokó pásztoridill (*Si quis vivit jucundus / Ha gyönyörűségesen*, 192. sz.) lejegyzései és kiadásai is. További tizenegy szövegcsaládból ismerünk 20 és 40 közötti feljegyzést; a francia háborúk indulóin túl figyelmet érdemel a *Mohács-emlékdal* (1. sz.), illetve az Egyiptomból kivonuló bibliai zsidóság örvendező marsa, amely eredetileg a pápai református kollégium propagandaéneke volt a tervezett komáromi költözés idején (*Alleluja, ki győtrötte a kemény szívű faraót*; 40. sz.).

A kötet anyagát csaknem 400 forrásból válogattuk, s ezek szociológiai megoszlása sem közömbös: 90%-ban kéziratok alkotják (arányuk szintén meghaladja az előző kötetekét). Ez összhangban áll az itt bemutatott műfajok zömének helyzetével: egy kézirat kikerülhetett a cenzúrát, s alkalmas médium lehetett a rebelis vagy nemhivatalos vélemények artikulálására. Nincs köztük viszont egyetlen olyan XVIII. századi gyűjtemény sem, amelyről biztonsággal állíthatnánk, hogy akár parasztember, akár katona jegyezte volna le. Ez még a XIX. század első évtizedeiben is ritkaságszámba megy, Wén József és Csöbrös István énekeskönyve kivételnek számít. Az írástudók körének szélesedése ellenére tehát még a realisztikusabb, panaszos hangvételű jobbágy- vagy katonakeservek, bakanóták és latorénekek feljegyzőit sem a megszólaltatott közösség tagjai körében kell keresnünk. A falusi idillek és propagandaversek, a latorénekek képviselő szatirikus szerepdalok közvetítői szinte mindig *eltérő társadalmi csoporthoz tartoznak*, főként diákok, köznemesek és papok: a megverselt élethelyzetek és eszmék számukra csupán irodalmi témát jelentenek. Kétségkívül „belsőbb” forrásból érkezik hozzáunk viszont az általuk lejegyzett *gravaminális*, sérelmi költészet (rebellis-függetlenségi panaszénekek, nemzetsiratók), az *insurgens* dalok és toborzók, hiszen közösségeik e szövegekkel valóban a saját csoportidentitásukat erősítették. Ne feledjük: a kollégiumi kórusok egyik kötelezettsége volt, hogy a különböző ünnepeken indulókat is énekeljenek – ilyenkor a diákok egy tőlük idegen, militáns világkép közvetítőivé váltak. Ez sajátos párhuzamba állítható azzal, ahogyan a diákság (a kor leendő elitje) saját, néha nélkülözésekkel terhes sorsát állandóan összeméri a katonákéval. A korszak nagy karriermodelljei így vetélkedtek a költészet színpadán...

A fenti, *kívülről láttatott identitás*októl némiképp eltér a diákok és a papság saját *vers* hagyománya. Tréfás panaszai, a csak szűkebb körben, kellő latintudással érthető célozgatások az iskolai rendre, feladatokra és tankönyvekre, illetőleg a papi élet megpróbáltatásaira (böjt, cölibátus, a világi örömök hiánya, a jezsuiták, majd a hazai szerzetesrendek feloszlása után a közéleti szerepvesztés stb.) mindig együtt szemlélendők a saját dicsekvő dalaikkal, verseikkel. Ez utóbbiak ugyanis hol közvetlenül, hol közvetetten (pl. ünnepi köszöntőversnek álcázva) azt hirdetik, hogy a tanult emberek többre vihetik, mint a földművesek és a mesteremberek, az életmódjuk pedig mégiscsak veszélytelenebb a katonáénál. Arról nem is szólva, hogy a diákok hagyományosan a női szívek meghódításában is jeleskednek finom modorukkal és csinos kinézetükkel...

A fentiekből következik az is, hogy sorozatunk korábbi kötetéhez képest elenyésző a recens népköltéssel kapcsolatot tartó szövegek aránya. Meglepő is

volna, ha a köznemesi vagy papi és diákkultúra itt bemutatott, identitáshoz kötött emlékei nagy mértékben folklorizálódtnának. (Az 1–2. kötetben közreadott csúfolók, hazugságversek, mulatódalok vagy a lakodalmi szokásköltészet nagyobb eséllyel illeszkedett be a szájhagyományozó folklórba.) Még a pásztor-, paraszt- és katonapanaszoknak is csupán egy-egy közhelystrófája vagy motívuma bukkan fel a népköltészetben, esetenként régies dallamával együtt. Kötetünk verseinek túlnyomó része azonban a „táblabíróvilág” hanyatlásával, az íránta mutatott érdeklődéssel együtt örökre feledésbe merült. Szeretnénk, ha munkánkkal hozzájárulhatnánk e hajdan nagyon népszerű, szerteágazó műfaji rendszert alkotó forrásszöveg-együttes átértékeléséhez, amely nyilvánvalóan nem esztétikai elvekre, sokkal inkább társadalomtörténeti és irodalomszociológiai nézőpontra épülhet.

Textológiai elveink és megoldásaink az előző közköltészeti kötetekhez hasonlóak. A szövegek csaknem másfél évszázados időköre, a lejegyzők igen eltérő írásbeli készsége, tudatossága és műveltsége miatt a főszövegeket *modernizált helyesírással* közöljük, kivéve a személyneveket. Romlott vagy hiányos szövegű variánsoknál az *emendálást dőlt betűvel* jelöljük. A másolók gyakran önmaguk korrigálták íráshibáikat (áthúzásokkal, rájavításokkal, beszúrásokkal); ezeket nem jelöljük külön, hanem az *ultima manus* elvét követtük, tiszteletben tartva az egykori szöveggazdák álláspontját. A kéziratokban gyakran használt rövidítéseket (*szt.*, *In.* stb.) és az előadásra vonatkozó utasításokat (*rep.*, *bis* stb.) szintén automatikusan feloldottuk. A metrum megkívánta *a'* alakok a hosszú szótagra utalnak. Az idegen nyelvű szövegrészek esetében kettős elvrendszert követtünk: az élőnyelvi, fonetikus lejegyzett román, szlovák és német kifejezéseket betűhíven közöljük, a jegyzetekben pedig szakértő segítők révén megkíséreljük ezek mai helyesírás szerinti átírását és értelmezését. A latin szövegeket viszont (írásbeli hagyományozódásuk miatt) a magyarhoz hasonlóan gondozva, jelölt és néhány jelöletlen emendálással közöljük (pl. a szóvégi *-e* hangzót sokan gondolkodás nélkül *-ae*-nek írták ekkoriban).

Az egyes fejezeteken belül a *források kronológiai rendjében* adjuk ki a szövegeket, kivéve az I. A) és I. C) fejezeteket, ahol a *megverselt témák időrendjét* követjük. Kivételes esetben a szoros kapcsolatban álló, de nem teljesen egykorú szövegcsaládokat – például a *Porció-ének* két változatát – is egymás mellett közöljük.

A hatalmas forrásanyag miatt szükségképpen korlátoznunk kellett a kötetbe felvett műfajcsoportokat. Nem közöljük a bizonyítottan kuruc kori, 1711 előtti szövegeket (ezek Varga Imre 1977-es antológiája óta egy helyen hozzáférhetőek), sem a korban oly divatos verses epika emlékeit (hírverseket, históriás beszámolókat a Péro-lázadásról, csatákról, bűntényekről, helyi tűzvészekről és természeti csapásokról), csupán helyzetdalokat. A Horea–Cloșca-felkelésről (1784) szóló versekből is csak az az egyik, „Hóra” szájába adott, magyar–román nyelvű bűnbánó propagandadalt adjuk ki. Jóllehet tematikusan ideillenének, pasquillusokat sem válogattunk be ebbe a kötetbe, mivel ennek a népszerű műfajnak a közeljövőben önálló kiadása várható, s mennyisége miatt teljes kötete(ke)t igényel. A diákéletről szóló dalok közül kihagytuk az *exameni* verseket és *énekeket*, amelyek az alkalmi költészet topikus, de egyedi, szövegszerűen nem variálódó alkotásai, hiszen minden évben és minden jeles alkalomra „újraírták” őket (többnyire a tanárok vagy seniorok) a

hagyományos motívum- és formulakészlet segítségével. Hasonlóképp csak a jegyzetek közt, a műfaji bevezetőben idézzük fel a diákok szervezett kirándulásain (recreatio) énekelt alkalmi dalokat. A 3/B kötetben kiadott keservesek, panaszdalok közül tudatosan mellőztük a szerelmi tárgyúakat; ezek majd a sorozat 5., várhatóan szintén többkötetes korpuszában jelennek meg.

Az egyes szövegcsaládok filológiai jegyzeteiben (előző kötetekhez hasonlóan) a források neve betűhíven, a versek címe és kezdősora modern átírással szerepel. A kéziratos és nyomtatott variánsok forrásait időrendben, római számozással közöljük, a főszövegeket + jelöli. Utalunk a terjedelemre, az egyes változatok „rokoni” kapcsolataira és a kiadott főszövegekhez való viszonyára. A korábbi gyakorlatnak megfelelően itt közöljük az egyedi strófákat is, s ízelítőt adunk a XIX–XX. századi népköltési gyűjtemények közelebbi vagy távolabbi variánsnak tartható szövegeiből, tematikus párhuzamaiból. Megkíséreltük feltárni a versek hazai előképeit, belső összefüggéseit más közköltési szövegcsaládokkal, műfajokkal, műformákkal (mint pl. az iskolai színjátékokkal), illetve az egykorú magyar és európai irodalommal. Keverék nyelvű versek esetén itt adjuk meg a rendszerint eltorzult, hallás után lejegyzett, hibás ortográfiájú idegen szavak és kifejezések, továbbá a latin verscímek és széljegyzetek magyar fordítását.

A főszövegek variáns- és sorszáma hivatkozva a jegyzetekben közöljük a történelmi személyiségek, események legfontosabb eligazító adatait, valamint a metaforikus, szimbolikus utalások magyarázatait, az eufemisztikus vagy proverbiális kifejezések feloldását. A kötet(ek) végére illesztett *Szótár*ban csak a mitológiai hősök, antik istenségek nevét és jelentését, valamint az idegen (legtöbbször latin) eredetű, régi és tájnyelvi szavak, szóváltozatok magyarázatait találja meg az olvasó.

Az egykorú kottákat és a megfejthető nótautalásokat G-záróhangra transzponálva adjuk ki az adott szöveg jegyzeteinek végén. A dallamváltozatok időhatárát a szövegcsaládokkal párhuzamosan 1840 körül húztuk meg; kivételt jelentenek Almási Sámuel *Magyar Dalnok* című kéziratának 1840–50-es évekbeli folytatásai, valamint *Arany János dalgűjteménye* (1874), amely jórészt a költő gyermek- és diákkori emlékeit, vagyis az 1820–30-as évek repertoárját őrzi. A kollégiumi énekkultúrát évtizedeken át végigkísérő *melodiáris* (jobbára ritmusjelzés, kulcs és ütemek nélküli, esetenként valóban primitív) kottáírással fennmaradt dallamok rekonstrukciójában gyakran támaszkodtunk az előttünk járó kutatók (Bartha Dénes, Szabolcsi Bence, Barsi Ernő, Domokos Mária) eredményeire. Az indulók esetében viszont kísérleti átiratokat készítettünk, amelyek alkalmi megoldást jelentenek a vázlatosan megörökített ritmizálásra, ütemezésre.

Mindkét kötetet kéziratos és nyomtatott *forrásjegyzék*, a hivatkozott *szakirodalom*, a *verscímek*, a *kezdősorok* és a *nótajelzések mutatója*, valamint a *szótár* egészítik ki.

Válogatásunk és szövegkiadásunk szempontjai gyakorlatilag nem változtak az elmúlt 10–15 év alatt, csak szemléletmódunk (s ezáltal anyagkezelésünk) lett rugalmasabb, jegyzetelési módszereink csiszoltabbak, hivatkozási és viszonyítási szempontrendszerünk szélesebb körű. Ez természetesen nemcsak saját érdemünk: e helyütt is köszönettel tartozunk a kutatásainkat övező bizalomért, a termékeny vitákért, a kibontakozó szakmai diskurzusért és támogatásért valamennyi irodalmár, néprajzos és etnomuzikológus kollégánknak, lektorainknak, recenzenseink-

nek és egyetemi hallgatóinknak. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztálya Tüskés Gábor vezetésével állandó, nyugodt körülményeket biztosított e sokéves textológiai munkaterv teljesítéséhez.

Külön köszönetet mondunk Boér Hunor, Czifra Mariann, Gyivicsán Anna, Heltay Ágnes, Hovánszki Mária, Hubert Ildikó, Kakasy Judit, Kilián István, Kobzos Kiss Tamás, Kolumbán Judit, Korompay H. János, Lengyel Réka, Margócsy István, Márkó László, Medgyesy S. Norbert, Nagy Krisztina, P. Vásárhelyi Judit, Porkoláb Tibor, Pusztai Ferenc, Sirató Ildikó, Szilágyi N. Sándor, Szilágyi N. Zsuzsa, T. Erdélyi Ilona, Violáné Bakonyi Ibolya és Zichy Mihály segítségével, illetve az OSZK Kézirattára és Kisnyomtatványtára, az MTAK Mikrofilm- és Kézirattára, a debreceni, csurgói és pápai református kollégium könyvtára, a Ráday Gyűjtemény, a Debreceni Déri Múzeum, a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (Granasztói Péter, Tasnádi Zsuzsa), az MTA BTK Néprajzi Kutatóintézet Archívuma (Czövek Judit), a debreceni Déri Múzeum (Magyari Márta), a kolozsvári Egyetemi Könyvtár és a Szatmár Megyei Könyvtár (Marta Cordea), valamint az Arany János kritikai kiadás (OTKA K 91076) alkotóközösségének szakmai együttműködéséért és segítségéért. A jegyzetekhez felhasználtuk Stoll Béla és Pogány Péter hajdani céduláit is.

Szakértő tanácsaival folyamatosan segítette munkánkat lektorunk, Szilágyi Márton, akinek nagy köszönettel tartozunk, akárcsak Debreczeni Attilának, illetve a kiadó-irodalomtörténész Hargittay Emilnek, továbbá a sorozatot elindító Bíró Ferencnek. A dallamok lektorálásáért Domokos Máriának mondunk hálás köszönetet. Akárcsak a sorozat előző köteteinél, most is nélkülözhetetlen segítséget kaptunk kiadói szerkesztőnkől, Róbert Zsófiától.

Szeretettel és hálával emlékezünk előző két kötetünk lektoraira: Stoll Bélára (1928–2011) és Kerényi Ferencre (1944–2008). Hajdani útmutatásaikat, munkánkat bíráló és segítő megjegyzéseiket az újabb kötetek előmunkálatai során is szem előtt tartottuk és érvényesítettük.

A forrásantológia létrejöttét az OTKA F 48440. számú pályázata és az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport (TKI), a kötet megjelenését pedig az OTKA PUB-F 107736 sz. pályázata, a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

Csörsz Rumen István – Küllös Imola